

EN GÖKUNGE I BOET

DEN RUNDA "KASTALEN" VID FÅLLNÄS

När Martin Olsson publicerade sin uppsats "En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust" var han omedveten om att han fick "en gökunge med i boet", nämligen det runda tornet vid Stegeborg (Olsson 1932).

Senare undersökningar av Erik B. Lundberg (Lundberg 1964) skulle visa att, det som Olsson trodde vara ett romansk runt torn, i själva verket var en del av de befästningsarbeten, som Ivar Axelsson Tott - en av de "yngre Axelsönerna" en ryktbar brödraskara med stort inflytande på det senare fjortonhundratalets nordiska politik - uppförde, sedan han 1467 fått Stegeborg slott i förläning.

En rund tornbyggnad (RAÅ 684), som inte omnämndes av Martin Olsson har funnits vid Fällnäs på Södertörnshalvön. Den och dess omgivning bl.a. resterna av pålspärrarna vid gårdarna Stäket och Bredstäket behandlas i en uppsats av Alex Gill, Björn Hagberg och Odd Johansen (Gill & Hagberg & Johansen 1995).

Uppsatsen är spännande och ger nya fakta om pålspärrarna i Fällnäsviden. I tolkningsdelen finner de det rimligt att se ett samband mellan den runda tornbyggnaden och pålspärren och anser att de bör ses som delar i en gemensam anläggning samt bedömer det som troligt att de varit i bruk samtidigt. De anser det också möjligt att tornet och pålspärrarna anlagts ungefär samtidigt.

¹⁴C dateringen av pålspärren ger intervallet 1169 - 1285 e.Kr för dess anläggande (Westerdahl 1989: 129). Detta innebär att - om än implicit - det runda tornet och pålspärrarna kan vara uppförda såväl av Knut Eriksson, som blev konung 1167, som av Mag-

nus Ladulås, vilken dör 1290 efter att ha varit konung sedan 1275.

Mot författarnas tolkning finns invändningar och kompletteringar att göra. Men för att få en bakgrund till det följande resonemanget krävs en kort politisk-historisk tillbakablick.

POLITISK OCH HISTORISK BAKGRUND

Axelsönerna, en dansk gränsadel med gods och förläningar i Sverige, Danmark och Finland, är en mycket intressant företeelse i nordiska feodalismen under senmedeltiden. De hade manövrerat slugt mellan svenska riksföreståndare från ätterna Oxenstierna och Vasa och danska konungar för att skapa ett i det närmaste autonomt, nordiskt vasalldöme. Genom en serie dynastiska allianser mellan den egna ätten samt Sture- och Bondeätterna 1466 - 67 skapades förutsättningen för ännu ett av dessa många maktskiften, som kännetecknar den nordiska senmedeltiden: Karl Knutsson Bondes tredje period som svensk konung 1467 - 1470. Men priset för Axelsönernas stöd var högt.

*Ivar Axelsson, som vid sitt sidbyte förlorade alla sina danska förläningar, utom Gotland, vilket han höll med vapenmakt, fick som compensation Stegeborgs och Korsholms län i förläning. Om han överlevde sin kunglige svärfar skulle han automatiskt bli riksföreståndare, tills rådet sammanträtt och valt en ny konung eller riksföreståndare.

*Erik Axelsson, som redan hade varit svensk riksföreståndare två gånger, och som efter ett tidigare "sidbyte" fått Viborgs län av kung Kristian 1457, då omfattande både Karelen och Savolaks, samt Tavastehus län 1462, behöll dessa

förläningar. Då han dessutom sedan tidigare innehade Åbo län var han tidvis den mäktigaste mannen i den finska riksdelen.

*Lars (Laurens) Axelsson, som hade tidigare innehaft en förläning på Sjämland men i samband med de övriga brödernas konflikt med kung Kristian I flyttat över till Sverige, fick Raseborgs län (Gardberg 1993:88f)

Karl Knutssons död i maj 1470 medförde egentligen bara att Erik Axelsson i stället för Åbo län fick Tavastehus län och löfte om Kalmar län, medan Ivar Axelsson fick Stegeborg på livstid samt Borgholm med Öland, när väl dessa slott återtagits från Kristians anhängare, mot att Sten Sture d.ä. blev riksföreståndare.

AXELSSÖNERNAS BORG-BYGGANDE

Eftersom Kristian I 1467 innehade såväl Kalmar som Borgholms slott var det endast fästet vid Stegeborg, som spärrade konungens väg till Stockholm och Mälardalen, vilket förklarar de stora befästningsarbeten Ivar Axelsson omgäende påbörjade.

Ivar Axelssons borg kom att omfatta praktiskt taget hela holmen. Anläggningen är en blandning av traditionellt höjdförsvar, men eldvapnens växande betydelse avspeglas dels i de sex djupa skyttenischerna i den södra murfronten, dels i det runda tornet, samt med 11 meters diameter och en murjocklek på 2,7 meter nederst avsett både för boende och försvar (Olsson 1932:278), på holmens högsta punkt där den västra murfronten bildar ett knä. Borgen uppfördes av allt att döma för att vara en militär stödjepunkt och för att rymma en stark garnison.

1481 förlänade Sten Sture herr Ivar

Författare:
Thore Svennewall

och hans fru Åkerbo härad i Västmanland. Det var ersättning för de stora skulder han åsamkat sig bl.a. genom att han »kosteliga bygdh muradh oc förbætrad hade kronona sloth oc gardh Stegeborgh oc Swartasio» (*Styffe 1875:77*).

Innehavet av de finska länen ställde Axelssönerna inför nya konflikter:

1457 hade Erik Axelsson Tott kommit till Åbo i spetsen för en svensk-dansk örlogsflotta och tvingat stadens borgare att erkänna Kristian I som unionens konung (*Gardberg 1993:32*). Nu sommaren 1468 kom Karl Knutsson personligen till Åbo för att göra upp med sina motståndare, men Erik Axelsson underkastade sig den nyvalde konungens villkor och satt kvar som ståt-hållare, eventuellt med baktanken att Karl Knutssons kungadömen inte brukade bli så långvariga. Dock tvingades han efter Karl Knutssons död överlämna Åbo slott till dennes systerson Sten Sture d.ä., vilken var svärson till Eriks broder Åke. Erik Axelsson fick i gengäld Tavastehus, som han rädde över från 1471 fram till sin död 1481. Han efterträddes för ett par år av sina bröder Laurens, som dog 1483 och Ivar, vilken innehade det till 1487 då han tvingades avstå från sina östfinska län i utbyte mot säkrare garantier för sitt innehav av Borgholms län.

Även Viborg hade utsatts för Erik Axelssons belägringsstyrkor under sommaren 1457 varvid hela slottet brunnit ned, men senare återuppförts (*Gardberg 1993:69*). Nu, år 1475 förses staden med en stadsmur med ett tiotal runda och fyrkantiga torn och blir en av de fyra städerna i riket som omges av en stadsmur (*de övriga var Stockholm, Kalmar och Visby*). Slottet byggs om, huvudborgens längor förhöjs med en våning, i nordvästra hörnet uppförs ett litet runt torn det sk. Paradistornet. Även slottets förborg torde ha fått sin utformning i denna byggnadsetapp med inte mindre än sju torn i yttermuren.

*Farhågor för att den hundrafemtio-åriga freden längs rikets östgräns skulle komma att brytas av de framträngande moskoviterna efter deras slutgiltiga underkuvande av Novgorod, ledde till en upprustning av de ovan nämnda finska borgarna. Dessutom anlägger Erik Axelsson en ny befästning för försvaret av östgränsen: S:t Olofsborg, formellt en satellitborg till Viborg. Den planerades redan från början som en enhetlig anläggning med både huvudborg och förborg. Huvudborgen byggdes med en trehörnig plan och med ett runt torn, med 16 meters diameter, i varje hörn, planerade både för boende och för försvar. Förborgen byggdes som en rek-

Författare:
Thore Svennewall

tangel med runda, smäckra torn i de yttre hörnen.

Eriks broder, Laurits Axelsson Tott, satt vid samma tid på Raseborg, som då fick både en ny förborg i söder och sitt runda hörntorn med 16 meters diameter, av samma typ som tornen i Olofsborg och möjligen uppförts av Erik Axelssons utländska murmästare, vilka troligen kom från Reval, vars stadsmur vid denna tid försetts med kanontorn för flankerande eld (*Gardberg 1993:89*).

Erik B. Lundberg, (*Lundberg 1964*) som undersökt Stegeborgs ruin, har påvisat ett klart samband mellan tornen i Stegeborg och Olofsborg och att byggmästarna varit desamma. Lundberg studerade även den samtida borgarkitekturen i norra Europa och visar att kraftiga runda torn uppförs både i Ryssland och Baltikum under 1400-talets senare hälft, såväl i Isborsk i Ryssland, som i Lause i Estland och Ergeme i Lettland.

Knut Drake framhåller att, när man jämför de tre brödernas byggnadsverk, kan man se hur idén med tornet utvecklas. I Stegeborg har tornet ställts bredvid ringmurskastellet utan något logiskt samband. Raseborg representerar ett högre utvecklingsstadium. Här har tornet på ett naturligt sätt infogats i borghelheten. I Olofsborg är kompositionen färdig, torn och ringmurar utgör en sammanvuxen helhet. Räkner man med att samma byggnadshytta utfört arbetet för alla tre bröderna kan man med ledning av denna utveckling konstruera en hypotetisk kronologi för verksamheten: Stegeborg 1467 - 1471, Raseborg 1472 - 1474 och Olofsborg 1475 - 1483 (*Drake 1991*).

Även om vissa skiljaktigheter kan råda om kronologien är det dock ställt utom tvivel att det är Axelssönernas brödrakrets som inför senmedeltidens fortifikatoriska nyhet i det svenska borgbyggandet: det stora runda försvars- och bostadstornet, avsett för flankerande eld från de då nya eldvapnen.

DET RUNDA TORNET VID FÄLLNÄS

Var har då allt detta att göra med det runda tornet vid Fällnäs? Svaret på denna fråga är ännu en av dessa märkliga stormän som 1400-talet syns vimla av: riddaren, riksrådet och storgodsägaren Axel Trolle.

Inför den planerade statskuppen ingick han 1466 äktenskap med Ivar Axelssons dotter Beata, en åtgärd som tillför honom ca 500 egendomar inom det dåvarande danska väldet och vilkas värde motsvarade Trolles egna ca 1.000 godsenheter i det dåvarande Sveariket.

Omkring 1470 förlänas han Nyköpings län, som tidigare innehades av svärfaderns broder Erik och blir ungefär samtidigt lagman i Östergötland. Det är vid denna tid han ärver Fällnäs-godset i Sorunda socken, Sotholms härad efter fadern, riddaren och riksrådet Birger Trolle, som dog april 1471.

Det finns två tillfällen - hypotetiskt sett - som skulle kunna vara intressanta för Arvid Trolle att bygga sig ett fast hus vid Fällnäs:

*1471 då de sammansvurnas galjonsfigur Karl Knutsson avlidit och Sten Sture tagit över makten som riksföreståndare.

*1483 då konflikten mellan de sammansvurna skärptes vid svärfadern Ivar Axelssons försök att genom en kupp avsätta Sten Sture och göra Arvid Trolle till riksföreståndare.

"Som Nordström riktigt påpekar så tyder kastalens proportioner på att de som uppfört kastalen bör ha haft stora resurser. Förhållandet medför dock icke automatiskt att anläggningen måste ingå i en kunglig organisation. Det finns inget i källmaterialet som klart talar för att kastalen har uppförts av en centralmakt och det faktum att godset ägdes av Birger Magnusson i början av 1300-talet behöver inte betyda att det sedan den uppfördes varit i kungamakts ägo. Kastalen kan lika gärna vara uppförd av en annan person eller organisation vars makt-potential under den här tiden var väl jämförbar med en förhållandevis svag kungamakts. Kastalens enorma proportioner kan ses som ett tecken på att den byggherren disponerade avsevärda resurser samt hade behov av att manifesteras sin makt och betydelse gentemot omgivningen" (*Gill, Hagberg & Johansen 1995*).

Ovanstående citat kan sammanfattas enligt nedan:

*kastalen kan vara uppförd av en person, vars maktpotential var väl jämförbar med en förhållandevis svag kungamakt

*kastalens enorma proportioner kan ses som ett tecken att byggherren disponerade avsevärda resurser samt hade ett behov av att manifesteras sin makt och betydelse gentemot omgivningen.

Ovanstående punkter uppfylls mer än väl av Arvid Trolle både 1471 och 1483. Till detta kommer dessutom släktkretsens byggande av runda, tunga bostadstorn av sten. Det torde inte vara allt för djärvt att anta att ett fast hus och det runda tornet vid Fällnäs byggts under senare delen av 1400-talet, då godset tillhörde Arvid Trolle.

Något som talar mot att Fällnäs varit bebyggd med ett runt torn tidigare, är

DEN RUNDA "KASTALEN" VID FÄLLNÄS

FORTS. FRÅN SIDAN 9

att godset tillsammans med några andra gårdar 1291 skänktes av Magnus Johansson (*Ängel*), kung Valdemars marsk och Magnus Ladulås' riksråd, till nunnorna i Skokloster, men då gåvan förorsakade nunnorna stort besvär och dryga utgifter avstod abbedissan Radborgis och konventet gåvan 1301 till Uppsala domkyrka (*Hall 1909:11f*).

Det syns föga troligt att det bortskänkta godset vid denna tid varit försett med en kastal då det i gåvobrevet omtalas som en mindre gård »curis meis Frösaker et Fullabro ... et insula Lisö necnon prodio meo Faldernes» Vidare hade bruket att bygga fristående kastaler vid 1200-talets mitt ersatts med anläggandet av ringmursborgar.

Enligt Knut Drakes hypotetiska tidsföljd ovan skulle arbetena på Stegeborg vara i slusket och Raseborgs ombyggnad ännu inte påbörjad 1471 - 1472, samt vara avslutade vid Olofsborg 1483. Arvid Trolle har alltså kunnat få tillgång till erfarna murmästare både 1471 och 1483 för att bygga ett fast stenhus med ett runt bostads- och försvarstorn. Gardberg finner det rimligt att anta att Erik Axelsson lånat ut sina murare åt brodern Lars och kanske också åt sin bror Ivar (*Gardberg 1993:89*).

Att Fällnäsodset vid denna tid verkligen bebyggt med ett fast stenhus tyder den nu befintliga norra flygeln på. Den är påbyggd en äldre byggnad, troligen ett senmedeltida stenhus, som avslöjar sig i de i förhållande till de nuvarande fönstren allför låga kryssvalven och troligen uppförd av Arvid Trolle (*Bratt & Källman 1983:125*).

En konsekvens av ovanstående blir då att ett samband mellan det runda tornet vid Fällnäs, som kan ha byggts 1470 eller 1483 och pålspärrarna vid Stäket och Bredstäket från 1169 - 1285 inte längre kan göras trovärdigt.

PÅLSPÄRRARNA I FÄLLNÄSVIKEN

Frågan blir då, vilken roll har dessa två spärrar haft i det förflutna, om nu sambandet mellan det runda tornet och pålspärrarna upphört? Vad har

funnits söder om pålspärrarna och vad har funnits norr om dem, som krävt detta skydd?

Söder om pålspärrarna i Ösmo socken ligger Djurnäs. Bebyggelsen utgjordes på 1500-talet av tre hemman, två kallade Biskopstuna eller Biskopsgården och ett Djurnäs, som är bebyggelsens nuvarande namn (*Quist 1930 II:69*). Som namnet anger ägdes området då av kyrkan, närmast under biskopen i Strängnäs, sannolikt beroende på att här mynnade den med runstenar utmärkta sk. "Vikingavägen", som gick från Sorunda kyrka mellan Västra och Östra Styran, ut vid Maren, en trolig hamnplats ända in på 1500-talet. Det är föga troligt att pålspärrarna anlagts för att skydda hamnplatsen för eventuella angrepp norrifrån, dvs från Fällnäs vikens inre del.

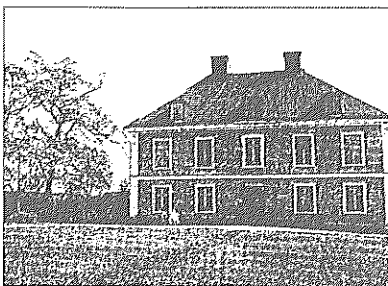
Vad har då funnits norr om pålspärrarna som varit värt att skydda mot ett angrepp söderifrån? Längst in i Fällnäs viken ligger enligt Nordströms karta över torpbebyggelse i Sorunda, torpet "Goddag". På kartan anges ett intressantare namn, Snäckvikshagen, belagt 1745 (*Nordström 1980:129*).

Här fogas alltså ytterligare ett namn till den långa kedja av "Snäckvikar" och liknande namn längs Sörmlands och Upplands kuster, som Christer Westerdahl dokumenterat (*Westerdahl 1989:139ff, 181*).

Ordet snäcka (*fyv snäckia, snekkja*) som ingår i namnet är nära nog synonymt med örlogsfartyg och återfinns med denna betydelse i flera av våra landskapslagar.

Av Hälsingelagen framgår att den som »Brænnner snækkia, bötæ XL marker, half konungi ok half skiplagh». De fyrtio markerna som omtalas i balken är den traditionella kungaboten. Summan kan jämföras med skatt som det rika Gotland frivilligt lämnade till sveariket: 60 mark silver, varav kungen fick sina 40 mark.

Men Fällnäs viken ansluter sig även till kategorien "små, strategiskt välbelägna natur-hammar", som Ole Crumlin-Pedersen diskuterar i samband med undersökningen av Fotevik 1981-82 (*Crumlin-Pedersen 1984:62*) genom sin kombination av snäcknamn, pålspärrar, tidigt kungagods, vårdkasar, befäst-

Författare:

Thore Svennewall

Bild:

Alf Nordström

ningsanläggningar och ev marknadsplats. Andra exempel på denna typ av strategiska snäckhamnar syns vara, förutom Fotevik, även Nyköping och Totra.

Pålspärrarnas uppgift vid Fällnäs syns ha varit att förhindra oönskad framfart i den då 14 meter djupa viken norrut mot, som av namnet att döma varit, en av Sotholms härads platser för ledungsskepp. Vid ett fem meter högre vattenstånd har snäckan haft flera möjligheter att komma ut i Himmerfjärden och dess fortsättning Svärdsfjärden, dels genom att passera sundet väster om den långsmala bergrygg där Stäket och Bredstäket ligger, dels genom sundet mellan Fällnäs viken och den söder därom liggande Hästnäs viken.

Till detta kommer pålspärrarnas ^{14C} datering, vilken ligger före den tid då konungarna fann det ekonomiskt fördelaktigare med ledungslama än med ledung, beroende på att denna vår första skatt gjorde det möjligt att anskaffa medeltidens mest offensiva vapen: den bepansrade ryttaren.

PRELIMINÄRA HYPOTESER

Det runda tornet vid Fällnäs är troligen uppfört i slutet av 1400-talet av de utländska murare som stod till släktkretsen Tott - Trolles förfogande, eventuellt 1470 efter faderns död eller 1483 inför försöket att göra Arvid Trolle till Sten Styres efterträdare som riksföreståndare.

Fällnäs viken - tidigare Snäckviken - har haft ett hamnläge (*båtnaust?*) för ett ledungsskepp - en snäcka - vid Snäckvikshagen. Platsen har skyddats för angrepp av fientliga fartyg genom att den djupaste inseglingstrännan spärrats med pålar.

HUR STUDERA VIDARE?

Endast fortsatta arkeologiska undersökningar av Fällnäs, främst den södra flygeln där det skall finnas en svag kulle efter torngrunden samt vid Snäckvikshagen kan ge material som verifierar eller falsifierar ovan framförda hypoteser, men även en fördjupad förståelse av de dätida sociala och makt-politiska förhållandena.

Ytterligare ett område vid Fällnäs viken, som vore väl värt att undersöka, är Maren, den lilla lagunliknande sjön vid Vikingavägens slut, som varit hamn och kanske marknadsplats ända sedan vikingatiden. Dessutom ligger vid Djurnäs, den gamla Tuna-orten med mer än 200 forntida gravar i sin omgivning (*Quist 1930*).

LITTERATUR

Bratt P.
Kulturmiljöprogram för Nynäshamns kommun i Kjällman, R., Kulturhistoriskt värdefulla områden. Nynäshamns kommun. Länsstyrelsen i Stockholms län 1983.

Crumlin-Pedersen O.
Fotevik. De marinarkæologiske undersøgelser 1981 og 1982 PUGNA FORENSIS Arkeologiska undersökningar kring Fotevik, Skåne 1981-83. Malmö 1984.

Drake K.
Raseborg - gråstensmurarna berättar sin historia - Särtryck ur Snappertuna, en kustbygds hävder I. Ekenäs 1991.

Gardberg C-J
Finlands medeltida borgar. Keuru 1993.

Gill A.
Hagberg, B.
& Johansen O.
Pålspärr och kastal i Fällnäs Viken. Marinarkæologisk Tidskrift nr 2 1995.

Lundberg E. B.
Stegeborgs slott. Stockholm 1964.

Nordström A.
Sorunda en socken för sig. Sorunda hembygdsförening Uddevalla 1980.

Olsson M.
En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust. Fornvännen 1932.

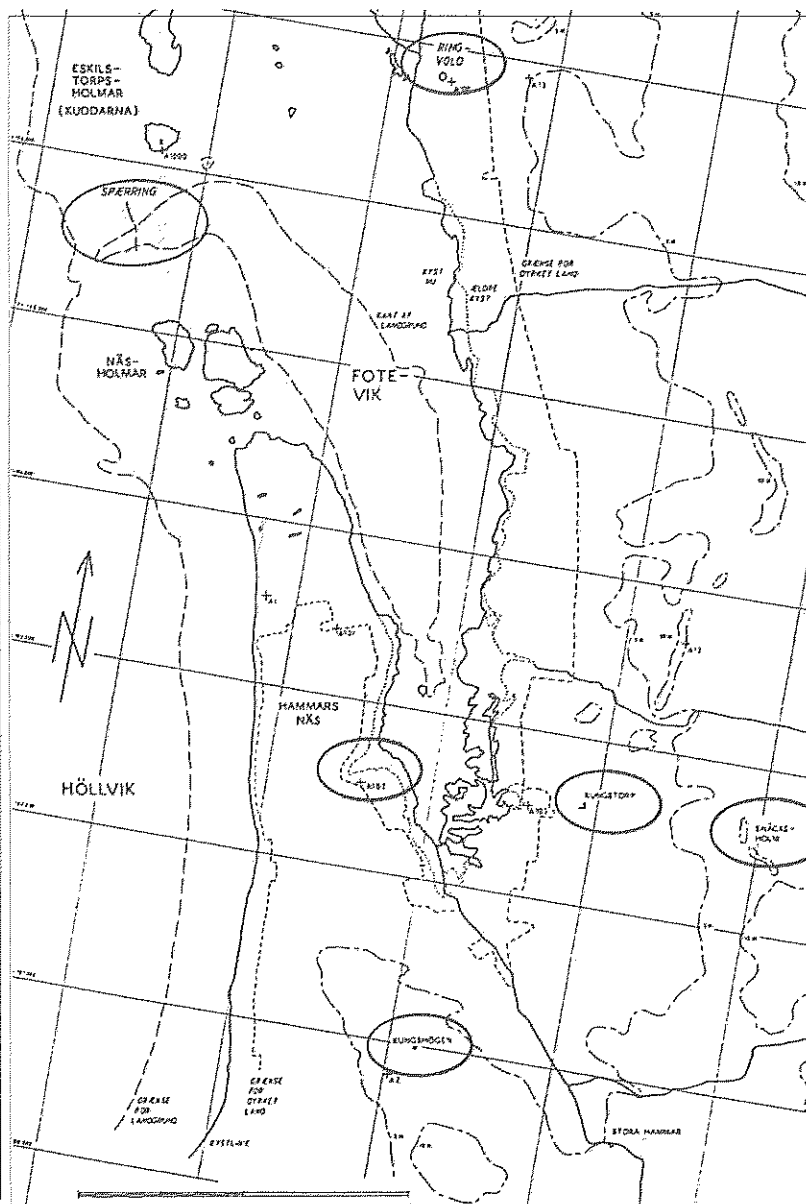
Quist A.
Ösmo. En Södertörnsförsamlings historia omfattande Ösmo socken och Nynäshamns köping 1- 2. Stockholm 1930.

Styffe C.G.
Bidrag till Skandinavien historia. Stockholm 1875.

Westerdahl C.
Norrlandsleden 1. Källor till det maritima landskapet. En handbok i marinarkæologisk inventering. Arkiv för hembygdsforskning XXIV 1988 -89. Länsmuseum, Murberget, Örnsköldsvik 1989.

Stäcknamn och snäcknamn har markerats.

Bilden är hämtad ur "Sorunda - en socken för sig" av Alf Nordström

Snäcknamn
Kungsnamn
Vårdkase
(Kungshögen?)
Befästning
Stäcknamn har markerats.

Bilden hämtad från
Crumlin-Sörensen

Fler ¹⁴C-dateringar från pålspärren skulle ge ökad säkerhet om tidpunkten för dess anläggande.

Har fornborgen vid Fällnäs, som hittills lämnats åt sidan, ingått i grundstrukturen runt Fällnäs Viken?

SLUTET PÅ HISTORIEN

Och hur gick det då för de inblandade aktörerna? Ivar Axelsson Tott och drömmen om ett autonomt vasalldöme i Norden dör 1487, då han tvingas lämna huvuddelen av sina svenska besittningar till Sten Sture och Gotland till den danske kungen. Arvid Trolle väljer sida en gång för mycket och tvingas i landsflykt 1505, varvid han lämnar Fällnäs till sin dotter.

Och det runda tornet vid Fällnäs slutade sin historia på samma trista sätt som de flesta slottsbyggen: 1705 härjas slottet av våld, återuppfördes nödortfört för att 1719 brännas ned av de härjande ryska galärflottorna och vad eventuellt fanns kvar av Arvid Trolles torn röjs bort, när Erik Palmstedt 1781 skapar det nya Fällnäs.

Som en ödets ironi kan nämnas att den maktgrupp ätterna Tott-Trolle-Sture och Bonde med alla medel bekämpat i slutet av 1400-talet kom tillbaka.

1611 utropades Gustav Carlsson (*Vasa*) till konung under namnet Gustav II Adolf och bakom hans kungaförsäkran stod den då tjugoåttåriga Axel Oxenstierna, som 1612 blev rikskansler, en befattning han skulle komma att upprätthålla till sin död 1654.